

Ուղղակի այս տեղը չէ վրայ, բառման-սու-
նու, որ մինչև ցարդ հիւսիս-հարաւ ուղղու-
թեամբ կ'ընթանար, յանկարծ մանուածապատ
շրջանով մը կը խոտորի դէպ արեւմուտք, ինչ
որ ներկայիս 35⁰ դարձուածք մը ցոյց կու տայ.
մինչդեռ գետիս նախապէս ունեցած առլեփ
կզրներու ուղղութենէն դատելով, նա պէտք էր
երբեմն շուրջ 5⁰ 6⁰ եղած ըլլալ, ի հարկէ,
մերձաւորապէս 12 քլմ. երկայնութեան մը
վրայ, որմէ յետոյ դարձեալ գրեթէ հարաւային
ուղղութեամբ իւր ընթացքը մինչև գետախառ-
նուք կը շարունակէ:

... Եւրոպէական զառիթափին ու գետին
մերձակայ ըլլակներու երկու կողմը կը գտնուի
փոքրիկ դաշտահարթ մը եւս: Հիւսիս, Լուկուլուսի
բանակետին մօտ, արեւմտեան կզրադաշտը
4—5 մետր, իսկ արեւելեանը 3—4 մետր սեպ
գետափով կը հակի դէպի գետ:

Այսչափս երկրին նկարագրութեանը մա-
սին: Հոս ուրեմն, այս գետին վրայ տեղի պիտի
ունենար 6 Հոկտեմբեր 69ին (ն. ք. ք.) այն
համալուար մեծ ճակատամարտը, որ Հայոց
մայրաքաղաքին մօտերը մղուած ըլլալուն՝ Տի-
գրանակերտի ճակատամարտը կոչուեցաւ, զոր
Մոմէնէն՝ Հռոմայ մլած պատերազմներու պատմու-
թեան ամենափայլուն էջերէն մին կը համարի¹:

(Շարունակելի):

Հ. Գ. ԳԱՐԱՄԻՆՆԱՆ

ԼԵԶՈՒԱՐԱՆԱԿԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԵՐԻՏԵՐԷՆԻ ՀԵՏ

(Նստատ մը Հեթիտ եւ Հայ բառաքննութեան):

Ստորեւ կը փորձենք համեմատել հայերէնի
հետ մի քանի հեթ. բառեր (բառարմատներ), որոնց
մասին Prof. Hrozný իր դասախօսութեանց ըն-
թացքին եւ գործնական հրահանգի ժամանակ
մանրամասնօրէն խօսած է:

1. Հեթ. *lukat*, *luk-at* բառը որ «այդ, ա-
րեւածագի ատենը, առաւօտ, յառաջարձակ աղօտ
լոյս» եւ այլն կը նշանակէ, խառնաշուրջի (արդի Բո-
ղոքէյի) արքայական գիւանատան մէջ գտնուած
բեւեռագիր բնագիրներուն վրայ յաճախ գործա-

ծուած է: Keilschrifttexte aus Boghazköi (հա-
մառ. KBO) ուսումնասիրութիւն Ե. Կրակին, 29 էջին
մէջ կը հանդիպինք հետեւեալ նախադասութեան.
ma-an lu-uk-kat-a ilu UD-us-kan u-up-zi,
զոր Sommer այսպէս կը թարգմանէ. Wenn
am nächsten Tage die Sonne aufgeht [Licht
wird] («Եթէ յաջորդ օրը արեւը ծագի [լուս-
նայ, լոյս ըլլայ]»): Այս հեթ. *lukat* (*lu-uk-kat-a*)
բառին նախնական իմաստը «լոյս, լուսն, լոյ-
սել» է, որ ժամանակի ընթացքին նաեւ «ա-
ռաւօտ, արեւածագ» կամ «լուսնածագ, իմաստ առած
է: Առաւօտ եւ լոյս բառերու մէջ եղած իմաստի
տարբերութիւնը արդէն այնքան շատ մեծ չէ. օր.
համար գերմանացին *guten Morgen* («բարի
առաւօտ»), անգղիացին *good morning* («բարի
առաւօտ») կըսէ առաւօտուն, իսկ չեխը *dobré
jitra* («բարի արշալոյս») եւ հայը «բարի լոյս» կամ
գաւառաբարբառով «բարի լուս» կ'ըսէ: Հեթ.
lukat «լոյս, առաւօտ, արեւածագ, լուսածագ»
բառը թէ իմաստով եւ թէ ձայնական օրէնքով կը
համապատասխանէ հնդեւրոպ. *loukto*, գոթ. *liuh*,
licht, լատ. *luceo*, յն. *λεωξος*, պալ. *luča*
եւ հայ. *լոյ* կամ *լու* բառին: Հնդեւրոպ. *li*, *k*
տառը հայերէնի մէջ *u* կու տայ: Հեթիտերէնը
կենտում-լեզու (*Centum-Sprache*) մը ըլլալով
իր հագագայինները պահած է, մինչդեռ սատեմ-
եր հագագայինները կորստեցան: Սատեմ-
եր (Satem-Sprache, իրան., սկր., հայ.,
պալ. եւ այլն) *gu*, *gu*, *ku*, *k*, *g*, *gh* տառերը առ-
հասարակ *s* (*u*)ի կամ *u*ի պէս հնչուող տառերու
վերածած են: Ըստ Hübschmannի (հմտ. Ar-
menische Etymologie, էջ 353) հայ. *լոյս* բառը
հնդեւրոպ. **loukto* եւ լուսին բառը **loukto* *eno* ձեւե-
րուն կը համապատասխանէ: Հետեւաբար լուսին
բառը *լոյս* բառէն ածանցուած է եւ հաւանաբար
հին ածական մըն է, ինչ ածանցի յաւելումով: Ըստ
մը գոյականներէ հայերէնի մէջ ինչ մասնիկով
ածական կը շինուի. օր. համար մութ-մթին, խա-
ւար-խաւարին, խոր-խորին, աղքատ-աղքատին եւ
այլն: Այս հայ. յետագա -ին ածանցը ունի նաեւ
ուրիշ հնդեւրոպ. լեզուներու մէջ իր ներկայացու-
ցիւն օր. համար գոթ. *qins*, *qino* «կին» գոյականին
ածական է *qin-in-s*, *qinins* «կնային, կանացի,
կնաբարոյ, իգական» հոս անցողակի պէտք է յի-
շել, որ գոթ. -s (*qin-in-s*) տառը ածականակերտ
յետայար -ին մասնիկին հետ որ եւ է կապ չունի,
այլ ընդ ուղղականի նշան է եւ հնդեւրոպ. -os
(*dhogh-os* «այրու, օր») եւ նախագերմ. -az (*dag-*
az «օր») վերջաւորութեան կը համապատասխանէ:
Սլաւական լեզուներն ալ ունին այս -ին ածանցը,
որով գոյականներէ ածական կը շինուի օր. համար
սլաւ. *silā* «ոյժ, զօրութիւն» գոյականին
ածականը *silēno* < **silino* «ուժեղ, զօրաւոր»
tēma «մութ, խաւար», *tēmno* < **timino* «մթին,
խաւարին» կ'ըլլայ: Չեխերէն *matka* «մայր» գոյա-
կանին ածականը *matč-in* (*k > č*), *sestra* «քոյր»
գոյականին *sestr-in* (*r > ř*) կ'ըլլայ: Հնդեւրոպ. մի
գոյականներու մէջ ածականակերտ այս -ին մաս-
նիկը ընդ հանրապէս առանց յօդակապի *Thema-*
vokal) գոյականներու կը կցուի, ինչպէս մէջ բե-
րուած օրինակները կը ցուցնեն, սակայն այսպիսի

¹ Römische Geschichte III, S. 70.

ածանցումներու մեծագոյն մասը հայերէնի մէջ տեղի կ'ունենայ առ յօդակապին միջոցաւ օր. համար ջուր-ջուր-ա-յին, օդ-օդ-ա-յին, ցամաք-ցամաք-ա-յին. յ տառը լոկ Hiatus է խուսափելու համար գրուած է:

2. Հեթ. *gi-im-ma-an-za, yimauza* գոյականը որ ըստ Sommerի (Boghazköi-Studien IV, էջ 23) Winter «ձմեռն, ցուրտ եղանակ, փոթորիկ» կը նշանակէ, կրնայ հայ. յիշեալ բառին մերձեցուիլ, որուն նախնական ձեւը ձիմեռն (ն) (ըստ Hübschmannի *jimeren) է, որ Ակնայ գաւառաբարբառը մինչեւ այսօր աւանդութեամբ պահած է: Այս հնագոյն ձեւը՝ յիշեալ լիաստիճանաւոր է (Vollstufe), այսինքն չեւ չ տառերուն մէջտեղ գտնուած ը ձայնաւորը պահած է, իսկ նոր ձեւը՝ ձմեռն (ն) զերօ-աստիճանաւոր է (Schwund- կամ Nullstufe) այսինքն չեւ չ տառերուն մէջ գտնուած է ձայնաւորը տուժած է: Այս լիաստիճանաւոր (Vollstufe) յիշեալ արմատը կը համապատասխանէ հեթ. *gim-* արմատին ու այս ալ ըստ Sommerի հնդեւրոպ. *ghim- կամ *gheim-? ձեւին: Եթէ այս ենթադրութիւնը ճիշտ է, բնականապէս հեթ. *gi-im-ma-an-za* «ձմեռ» բառին հետ կրնան նոյնացուիլ, նաեւ սկր. *hēman* «ձմեռ», զենդ. *zyā* (սեռականական ձիմո), յն. *χίμα* «ձիւն», լատ. *hiems* «փոթորիկ», հին սլաւ. եւ չեխ. *zima*, լիտ. *žima* եւ իր. *gam* «ձմեռ», բառերը, որովհետեւ սկր. *h*, զենտ. *z*, յն. *χ*, սլաւ. եւ չեխ. *z*, լատ. *h* եւ իր. *g* սկզբնատառերը կը համապատասխանեն հնդեւրոպական *gh*, *gh* տառին, որ հայերէնի մէջ չ կու տայ: Հեթ. *g < հնդեւրոպ. gh* ըստ Sommerի. Գերման հեթիտաբանը՝ Պրոֆ. Սոմմեր (B. S. IV, էջ 23) կը գրէ, որ Հորզնի կրնար հեթ. *gi-im-ma-an-za* բառը հնդեւրոպ. *ghem-* «ձմեռ» արմատին հետ բաղդատել, բայց իր տեսութեան հակառակ ըլլալուն՝ անդիտանալ ձեւացած է: Prof. Hrozný-ի մէկ շատ կարեւոր ուսումնասիրութեան մէջ (Հմմտ. Die Sprache der Hethiter ի թերթին B. S. II, էջ 190) կը գրէ որ հնդեւրոպ. *gh* գիրը հեթիտերէնի մէջ պէտք է ի (հ), ի տայ: Որչափ առեն որ հեթիտերէնի ձայնական խարբերութիւնները քննուած ու հաստատուն հիմքուն վրայ գրուած չեն, այսինքն որչափ առեն որ հեթ. ձայնական օրէնքը (Lautgesetz) ստեղծուած չէ, կարելի չէ ըսել թէ որ քննադրութիւնը ճիշտ է:

3. Հեթ. *ti-ia-u-ya-ar* կամ *di-ia-u-ya-ar* «գնել, առնել ու» բայը, որ հեթ. ծիսաբաններու մէջ (արարողութեանց վերաբերեալ բեւեռագիր տախտակներու վրայ) իր խոնարհուած բաղմտեան ձեւերով կ'երեւի, հայերէնի եւ կամ ուրիշ հնդեւրոպ. լեզուներուն հետ հաւանաբար խնամութիւն ունի: Այս բառին ազգակցութեան հարցը քննելէ առաջ, պէտք է վիսյութեան համար մի քանի մէջբերումներ ընել, ուր հեթ. *ti-ia-u-ya-ar* բայը իր լծորդուած եւ հորովուած ձեւերով ուրիշ բառերու հետ գործածուած է: Prof. Sommerի Hethitica աշխատասիրութեան մէջ (Հմմտ. B. S. IV—VI, էջ 7) կը գտնենք հետեւեալ նախադասութիւնը. *na-at PA.NI ILIMLIM ti-ia-an-zi* = dies setzen sie vor den Gott

(«Անոնք զայն [(դ)նա] Աստուծոյ առջեւ կը դնեն»): *Pahhuro (pahhur) PA.NI ILIMLIM da-ai* «er setzt Feuer vor Gott» («Աստուծոյ առջեւ կրակ [հուր] կը դնէ») Եւ եւ *ti-di-ia-u-ya-ar* «գնել» առնելու թիւն Սահ. եղ. ներկայի Գ. Գէմքնի Եւ Եւտանգամ այս բայը գոյականներու առջեւ գրուած է, գոյականներու բայական իմաստ տալու համար, օր. համար Theol. Tijdsch. 50, 303 ff., IV, 48 ունի *ar-ku-ya-ar ti-ia-u-ya-ar* «աղօթք դնել [ընել, աղօթք [ը առջեւ] դնել» ձեւը, Ինչպէս կ'երեւի, հեթիտացիք «աղօթել» բայը չեն ունեցած, այսինքն *ar-ku-ya-ar* «աղաւթք» գոյականն մեր այժմեան «աղաւթել» բային համապատասխանող բայ մը չեն կաղմեր (Denominativa) եւ այս գաղափարը արտայայտելու համար *ar-ku-ya-ar* «աղաւթք» գոյականը եւ *ti-ia-u-ya-ar* «գնել» բայը գործածուած են, ճիշդ ինչպէս գաւառական հայերէնի մէջ ալ անծանօթ «աղաւթել» ի տեղ միշտ կը տեսնենք գործածուած «աղաւթս առնեմ, աղաւթս առեմ, աղաւթս մատուցանեմ, յաղաւթս կամ, յաղաւթս անկանիմ» ասութիւնները. նոյնպէս ուրիշ լեզուներու մէջ ալ փոխանակ «աղօթել» ըսելու կրնայ նաեւ «աղօթք ընել» ըսուիլ. օր. համար գերմանացիներ կրնայ ըսել *beten* «աղօթել» կամ *ein Gebet verrichten* «աղօթք (մը) ընել»: Հեթ. *tijauyar* «գնել» բայը ունի ուրիշ տարբերակ մը *da-aiš, da-a-iš (tijauyar)* աներեւոյթին սահ. եղ. Բ. Գէմքնը որ նմանապէս ձ տառով կը գրուի, բայց միեւնոյն բայարմատէն է: Այս երեւոյթը պէտք չէ տարօրինակ թուի, որովհետեւ սեպագրութիւնը բաղմնաձայնական օրէնքին (Polyphonie) ենթակայ է: Օրինակի համար սա բեւեռագիր վանկը կրնայ *ti* կամ *di* կարդացուիլ. Theol. Tijdsch. I, էջ 34 ունի ուրիշ տուեալ մը, ուր *tijauyar* «գնել» բայը գոյականաբար գործածուած ու սեռ. հորով առած է. օր. համար *Ki-ia-u-ya-aš A-NAA-UA-TE(mes) ar-ku-ya-ar ti-ia-u-ya-aš*, որ Joh. Friedrich կը թարգմանէ. «Auf diese Worte des Betens» («Աղօթքին այս բառերը ըսելէ յետոյ [բնագ. յետ գնելոյ]»), նախապէս Hrozný-յն կարծիքէն էր թէ *ti-ia-u-ya-ar* «գնել» բային այս *ti-ia-u-ya-aš* ձեւը ներկայ ընդունելութեան մէկ տեսակն է, այսպէս կոչուած Gerundivum մըն է (լատ. *amandus*) բայց ինչպէս Friedrich կը ցուցաբերուի կերպով ապացուցանել այս *tijauyaš* *tijauyar* «գնել» աներեւոյթի սեռականական ձեւն է եղեր: Friedrich-ի այս բայանունը հետեւեալ կերպով կը հորովի. ուղղ. *tijauyar*, սեռ. *tijauyaš*, արակ. *tijani*, հայց. *tijauyar*, բ. *tijaunaz*, գ. *tijaumit*, *tijauyar* իբրեւ բայ կը խոնարհուի այսպէս. սահ. ներկայ եղ. Ա. Գէմքն *tehihi* «կը դնեմ», Բ. Գէմքն *daisti*, Գ. Գէմքն *dai*, յ. Գ. Ա. Գէմքն *tijaueni* «կը դնենք», Բ. Գէմքն չունի, Գ. Գէմքն *tijauzi*, Սահ. անկատարի եղ. Ա. Գէմքն *tehhun*, Բ. Գէմքն չունի, Գ. Գէմքն *daist* «գնելի», Սահ. անկատարի յ. Գ. Ա. եւ Բ. Գէմքնը կը պակսին, իսկ Գ. Գէմքն *tiēir* «կը դնեն» է: Հրամ. եղ. Ա. Գէմքն *dai*, յ. Գ. Գ. Գէմքն *daisten*, Գ. Գէմքն *tijaudu* է: Այս բայի մասին մանրամասնօրէն խօսելէ յետոյ, գառնանք հիմայ անոր խնամութեան

